

מי התעמר במי, בגלל מה, ומה היה עונשו?

השינויים המבניים בשוק התעסוקה הישראלי כמחוללי השיח
המקומי של התעמרות תעסוקתית

מילות מפתח: התעמרות תעסוקתית, בעיות חברתיות, תרגום

תקציר

אחת התופעות החדשות שאנו עדים לה בתחום יחסי העבודה היא הופעתו של המושג "התעמרות תעסוקתית". מסקירת שדה התקשורת מהעשורים האחרונים עולה כי חלה עלייה חדה בהיקף השימוש במושג. מאמר זה מתאר ומסביר את התפתחותו והתרחבותו של השיח בנושא, שכלל בשיאו את ניסיון החקיקה שהתרחש בשנת 2015. בתוך כך מזהה המאמר ומסביר את השינויים שחלו בשיח המקומי לאורכם של חמישה עשורים לגבי זהות הקורבנות: מקבוצה מובחנת ומצומצמת של עובדים בשירות הציבורי, דרך עובדי הקבלן והצווארון הכחול, ועד הכללתו של מרבית שוק התעסוקה הישראלי בשיח, ובפרט עובדי מגזר ההיי־טק. שינויים אלו בהיקף השיח לוו בכיסוי ההדרגתי של הסיקור התקשורתי את מרבית ענפי המשק, תוך היווצרותו – ובהמשך היעלמותו – של הזיהוי האתני הזמני ש"דבק" בקורבנות התופעה, ואפשר בשעתו לקדם ניסיון חקיקה מוגבל, אך יעיל.

עד כה התמקד המחקר המקומי בהיבטים המשפטיים והארגוניים של התופעה: באמצעות מדידת נזקה, הצעת דרכים למניעתה וטיפול בה בכלים ארגוניים ובסעד משפטי. במאמר הנוכחי אבקש להרחיב את הדיון ולהציג שני גורמים שעיצבו את השיח המקומי: תמורות מבניות בשוק התעסוקה וביחסי הכוח הפוליטיים במדינה ושינוי בזהות השחקנים החברתיים הלוקחים חלק בתופעה. בתוך כך, שני גורמים אלו תורמים להדגמתו ולהבנתו של תהליך תרגומן של בעיות חברתיות גלובליות להקשרים מקומיים-ישראליים, ושל פעולתם של השחקנים המבקשים לקדם או לבלום זאת בשדות משתנים.

המאמר עושה שימוש במתודולוגיה של ניתוח שיח פרשני וסטטיסטיקה תיאורית, מתאר חמישה עשורים, מתמקד בשנים 2002-2022 ומתבסס על השיח בשדות התקשורת, הפוליטיקה, האקדמיה ועולם המשפט. בהיבט התיאורטי אני נעזר בעבודתו של ג'וזף גאספילד (Joseph Gusfield) המתייחסת למסגורים משתנים של בעיות חברתיות. לטענתי, מסגורים משתנים אלו של "התעמרות תעסוקתית" בישראל תמכו בשינויים בהיקף השיח שהתקיים סביב התופעה, ובכך מפענחים את המהלך החקיקתי משנת 2015.

מבוא

חת התופעות החדשות שאנו עדים לה בתחום יחסי העבודה היא הופעתו של המושג "התעמרות תעסוקתית". סקירת שדה התקשורת משני העשורים האחרונים מעלה התרחבות מסיבית בשימוש בו. המחקר הנוכחי מנתח ומסביר את ההתפתחות האמורה, תוך שהוא מציע שעם עליית מספרם של מקרים שהוגדרו "התעמרות תעסוקתית" חלו שינויים בזהות הקורבנות והמתעמרים: מקבוצה מובחנת ומצומצמת של עובדים ומנהלים בשירות הציבורי, דרך עובדי הקבלן והצווארון הכחול, עובדי מגזר ההייטק, ועד הכללת מרביתו של שוק התעסוקה הישראלי בשית. במקביל, השינוי בסיקור התקשורתי ובייצוג קורבנות התופעה תרם להיווצרותו – ובהמשך להיעלמותו – של הזיהוי האתני הזמני ש"דבק" בהם בתקשורת ואפשר בשעתו לקדם ניסיון חקיקה מוגבל אך יעיל.

ניתן להגדיר "התעמרות תעסוקתית" כהתנהגות אישית מטרידה ולא ראויה של ממונים כלפי כפופים ובין עמיתים לבין עצמם, החוזרת על עצמה במשך מספר חודשים. היא כוללת, בין היתר, התייחסות מבזה ומשפילה, צעקות, קללות, האשמות שווא והפצת

שמועות בארגון (איצקוביץ, 2015). גם תנאי העבודה עצמם והאקלים הארגוני יכולים להיתפס כהתעמרות (אלמוג, 2005). כבר החל משנות ה־70 של המאה הקודמת זכתה "התעמרות תעסוקתית" למגוון שמות והגדרות בעולם (Nielsen & Einarsen, 2018). בתוך כך, "התעמרות תעסוקתית" וסוגי התעמרות נוספים הם סוגיות שעולות ויורדות במעגליות מסדר היום החברתי זה כחמישה עשורים: בשנות ה־70 הם מוסגרו זמנית בידי האקדמיה בארצות הברית בנושא משותף. עוד באותן השנים זוהו התעמרות תעסוקתית והנושא הרחב של ההטרדה המינית, כלומר התעמרות מינית, כסוגיה אחת רחבה (Brodsky, 1976). באותה התקופה גם התעמרות בחושפי שחיתויות במגזר הציבורי קיבלה מקום הולך וגובר בשיח בארצות הברית וכן בישראל (נבות, 2018). בעשורים הבאים עלה הנושא הרחב של הטרדה מינית לקדמת הבמה בשיח העולמי, תוך כדי זניחתה של "התעמרות תעסוקתית" (Friedman & Whitman, 2003). בהמשך, בשנות ה־90, במערב אירופה ובארצות הברית חזר והתפתח השיח על אודות "התעמרות תעסוקתית" (Leymann, 1990). בשנות האלפיים הופיע בצורתו זו גם בישראל (אלמוג, 2005; מאירי, 2013; איצקוביץ, 2015).

נוסף למדידת היקפה וזיקה, הצעת דרכים למניעתה, או הטיפול בה באמצעים ארגוניים, עיקר המחקר הישראלי שעסק בנושא ההתעמרות התעסוקתית התייחס להיבטיה המשפטיים. קרי, כיצד צריכה ויכולה מערכת המשפט המקומית להתמודד עימה ולהציע לה סעד, בהתבסס על דיני העבודה וחוקי היסוד של מדינת ישראל (אלמוג, 2005; קמיר, 2018). המאמר הנוכחי, לעומת זאת, ממשיג את תופעת ההתעמרות התעסוקתית כ"בעיה חברתית", ובוחן את האופן שבו "נחתה" על הקרקע הישראלית. כלומר, כיצד תורגמה התעמרות תעסוקתית – שהייתה כבר לבעיה חברתית גלובלית והוגדרה כך במקומות אחרים בעולם – להקשר הישראלי בשדות התקשורת, האקדמיה והפוליטיקה, נוסף לשדה המשפטי, וזאת תוך עיגון הממצאים במבנה המשתנה של שוק התעסוקה ובהקשר החברתי-כלכלי הרחב. הניתוח שלהלן שואל שאלות אנליטיות: מה מסביר את העיסוק ההולך וגובר בתופעה בישראל ואת אופי השיח המשתנה אודותיה בכל תקופה?

המאמר מציג את השינויים הכמותיים בהיקף השיח סביב התעמרות תעסוקתית בישראל לאורך השנים 2002–2022 כפי שהתפתח בשדות התקשורת, האקדמיה, המשפט והחברה האזרחית. נוסף לכך מודגמת הזיקה בין השיח התעסוקתי לשיח הכללי – סביב "התעמרות שאינה במסגרת העבודה". לצורך כך דגמתי את אתר mako.co.il, בשל היותו אתר חדשות מרכזי. מאחר שרק בעשורים האחרונים התהווה השיח סביב הנושא, בלתי־אפשרי לבדוק אמפירית ולקבוע אם מכלול ההתנהגויות האמור אכן חדש, או שהיקפו התרחב לאחרונה.

סיבה נוספת לקושי נובעת מכך שסטטיסטיקה החלה להצטבר רק לאחר שהשיח בנושא החל להתהוות (למשל, כהן, 2004), ורק לאחר שהחלו להתייחס למכלול האמור כאל תופעה. בהמשך לקושי זה, ולאור קביעות קודמות שלפיהן יחסי ניצול ושליטה בארגונים התקיימו כך או אחרת מאז ומתמיד (דויד, 2012; Hearn & Parkin, 2001), המחקר הנוכחי בחן את היחס המשתנה כלפי מכלול התנהגויות אלו ואת השינוי שחל בהיקף השיח מהרגע שבו החל להיות ממוסגר כהתעמרות.

בתוך כך, השינויים שחלו בזהות הקורבן, שעליהם ארחיב בגוף המאמר, מהווים אילוסטרציה לתמורות רחבות בהרבה מעולם התוכן של התעמרות במקום העבודה. מתוך ראייה זו משרטט המאמר לא רק את "סיפור הקריירה" של התעמרות תעסוקתית, אלא גם מציע עדשת התבוננות אל שוק התעסוקה הישראלי לאורך העשורים האחרונים: שוק שבו חלוקת התפקידים האתנית השתקפה במבנה חברתי מרובד, האחראי במידה רבה להיווצרותן של זהויות הקורבן והמתעמר בתקשורת ולאופן שבו פעלו השחקנים.

תרגום בעיות חברתיות

סוציולוגיה של בעיות חברתיות וזו של תרגומן הן לכאורה שתי סוגיות נפרדות. במאמר זה אטען כי השילוב של שתיהן – הראשונה ככלי אנליטי והשנייה כמנגנון חברתי – מציע זווית התבוננות חדשה על ההתעמרות במקומות העבודה בישראל. סוציולוגיה של בעיות חברתיות (Constructing Social Problems) הוא ענף החוקר את הבנייתן של תופעות חברתיות שבנקודת זמן מסוימת הוגדרו בידי קבוצות חברתיות או בידי הממסד כבעיות. היא חוקרת גם תהליכים הפוכים: הפיכתן של תופעות שנתפסו כבעייתיות לתופעות מקובלות ולגיטימיות. דוגמה קלאסית ומוכרת היא הומוסקסואליות, שבתקופות מסוימות בהיסטוריה הוגדרה כבעיה מוסרית ופסיכיאטרית – וכעבירה פלילית – ואילו כיום, לפחות ברבות ממדינות המערב, כבר אינה מוגדרת כך (יונאי, 1988). דוגמה נוספת, המעידה על שינויי גישה על פני זמן ומקום, היא צריכת האלכוהול: במדינות אחדות מדובר באיסור, באחרות נתפסת הצריכה כמעשה פסול מוסרית, ויש מדינות שבהן היא נתפסת כחלק אינטגרלי מהתרבות המקומית (Gusfield, 1981). עוד דוגמה היא היחס המשתנה לזנות, הזוכה ללגיטימציה חברתית משתנה (רימלט, 2010) או למריחואנה.

בניגוד לגישה האובייקטיביסטית ששלטה במחקר הסוציולוגי במחצית הראשונה של המאה הקודמת (Spector & Kitsuse, 1987; Jenkins, 1992), מחקר זה משתמש בגישה

הבנייתית, המתחקה אחר התהליך שבו מסוגות תופעות כבעיות. הגישה אינה מניחה שבעיות חברתיות קיימות "אובייקטיבית" (Fuller & Myer, 1941; Jenkins 1992; 2009), ובדומה לדוגמאות שעלו, היא לא רק מתארת את אופייה ומודדת את היקפה של תופעה, אלא מתמקדת בגורמים ובשחקנים שעיצבו והובילו את השינוי בסיווגה.

המחקר נשען על עבודתו הקלאסית של ג'וזף גאספילד (Joseph Gusfield), שתיאר את היחס המשתנה לנהיגה תחת השפעת אלכוהול. העבודה הציגה את המשמעויות העולות ממגוון אופני המסגור של בעיה חברתית זו: שתייה בלתי־אחראית של נהגים, תת־מיגון של מכוניות, מערכת תחבורתית הנשענת יתר על המידה על מכוניות פרטיות, תכנון גרוע של כבישים, וכיוצא באלה (Gusfield, 1981). כל אחד מאופני המסגור טומן בחובו עולם משמעויות שונה המשפיע על האופן שבו מוצגת ונתפסת הבעיה בעולם, כמו גם על הפתרונות השונים שיוצעו לה. אגואיזם של נהגים, העדר תשתית כבישים מספקת, תאוות בצע של יצרני מכוניות – כל אלו שמים דגש על מקור שונה לבעיה של נהיגה תחת השפעת אלכוהול. לכן גם הפתרונות שיבואו בהתאמה לסיווג יהיו שונים זה מזה, תוך גיוס תומכים ומתנגדים בהתאם לאותם עולמות התוכן והאינטרסים המשיקים לכל אחד מאלו.

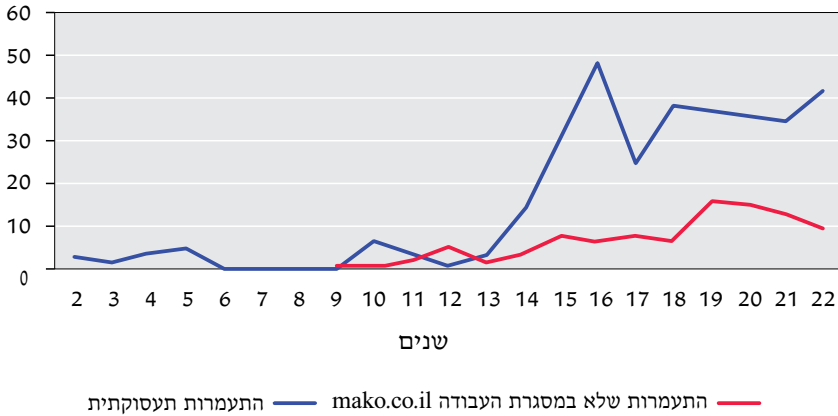
בין שמדובר בשימוש בקראק-קוקאין בקליפורניה (Gomez, 1997) ובין שבאלימות בכבישים באוסטרליה (Roberts & Indermaur, 2005), דוגמאות מסביב לעולם מלמדות שסיקור תקשורתי אינו בבואה של היקף התרחבות התופעה, אלא תוצאה של פעולת השחקנים המבקשים לקדם את תשומת הלב הציבורית המופנית כלפיה. בעיות חברתיות מתחרות זו בזו על תשומת הלב, המהווה משאב חברתי מוגבל, המתחלק בין כמה זירות שאינן מנותקות זו מזו (Hilgartner & Bosk, 1988). פעולה יעילה של השחקנים המקדמים את שינוי היחס הציבורי באותן הזירות מגבירה את החשיפה ומסייעת להתפשטותה של תשומת הלב. בכך מתגברת התחרות של בעיה נקודתית מול אחרות (Gusfield, 1989). מאחר שבתחרות זו נדרשת "אנרגיה", אחת הדרכים להשיגה כרוכה בניסוח סנסציוני של טענות מול קהל הצופים ובאמצעות דיווח דרמטי (Best, 2008). הדיווח נתמך ב"סטטיסטיקה מבנה מציאות", המשכנעת את המחוקקים שהבעיה "אמיתית", מאיימת ומסוכנת (Smith, 1999). ולכן, סוגיות פשוטות הנצבעות בשחור ולבן זוכות לפופולריות גבוהה בהשוואה לבעיות חברתיות מורכבות ומסועפות (Jenkins, 2009). ואולם, עיסוק יתר עלול לפתח תחושת רוויה ציבורית, וליצור ספקות אשר למידתיותו של הדיווח, עד שהנושא נקבר ונעלם (Hilgartner & Bosk, 1988).

בעוד בעיות חברתיות יכולות ליחד אזור גיאוגרפי מסוים, רבות מהן מתפשטות בעולם, תוך שנוצר אודותן שיח גלובלי. כך למשל התפשטו במהלך האלף הקודם רעיונות עיצוביים של לבוש (Kroeber, 1919) או בדבר זכויות נשים (Berkovitch, 1999). תהליך זה נקרא דיפוזיה, ותוצר ההתאמה והקליטה לקונטקסט המקומי נקרא תרגום או הכלאה (פרנקל, 2010). לצורך הדיון הנוכחי, מושגים מתחרים אלו מתמקדים בתהליך המעבר בין גבולות לאומיים ותרבותיים. תנועת הרעיונות מתרחשת באמצעות שחקנים מקומיים או על-לאומיים – עיתונאים, פוליטיקאים ואחרים. גם בתוך הגבולות המקומיים יהיה צורך לשכנע כי הבעיה קיימת ואמיתית, כי היא מזיקה, שיש לה הגדרה ברורה והשלכות מוגדרות, וכי יש לנקוט פעולות כדי להתמודד עימה (Best, 2001). התוצר המקומי ותוצאותיו אינם נתונים מראש, והם מושפעים מתנאים מבניים דוגמת מערכת המשפט המקומית (Saguy, 2000). במאמר זה אדגים מדוע יש להבין התפשטות ותרגום של בעיות חברתיות על רצף של זמן, וכן שהתרגום והדיפוזיה אינם סותרים זה את זה. ככלי אנליטי משלים – שבאמצעותו ניתן לנתח בעיות חברתיות גלובליות בהקשרן המקומי – אציע את עבודתו של גאספילד (Gusfield, 1981). במקרה של התעמרות תעסוקתית, מחקר בריטי הדגים את המורכבות של הדיפוזיה, וטען כי כיוונה משתנה וקשה לניטור. המחקר האמור התמקד בתפקידים של ארגוני העובדים בקידום הנושא באופן כמעט בלעדי (Furedi, 2001). בזיקה למסקנות המחקר הבריטי אטען כי לאור הקושי האמור לאפיין את התהליך הדיפוזי, על הניתוח להתמקד בשדה המקומי, תוך חשיפת ההקשרים והשיחים (הסמויים מן העין) המעצבים את הבעיה החברתית. בניגוד למחקר הבריטי, אדגים כיצד שחקנים רבים נוספים, במקביל לארגוני העובדים, קידמו את הנושא בישראל, וזאת בהתאם למגמה שכבר זוהתה כאן (Bondy, 2021).

שיטה

המחקר השתמש במתודולוגיה של ניתוח שיח פרשני. מדובר בניתוח טקסט עם מגוון זרמים, אשר דוחים את ההשקפה הריאליסטית: השפה אינה ניטרלית ומשקפת, אלא מבנה את החיים החברתיים (גיל, 2001). המילים יוצרות מציאות – בחירת המילים יוצרת מציאות. גם הבסיס האפיסטמולוגי של ניתוח השיח הוא פרשני, המתייחס באופן ביקורתי וספקני למובן מאליו, ורואה את הדברים כיחסיים לתרבויות ולזמנים מסוימים. הגישה מניחה שהידע מובנה חברתית, ולא דווקא מתיימרת להציג ניתוח אובייקטיבי. במקום זאת, המשתמשים במתודולוגיה זו מציעים דרכים חדשות להתבוננות.

תרשים 1. "התעמרות תעסוקתית" 2002-2022
"התעמרות" לא בעבודה 2009-2022 (N=434)

תרשים 1 מתאר את היווצרותו ואת התרחבותו המסיבית של השיח בגלגולו הנוכחי. רובם המכריע של הפריטים מגיע משדה התקשורת. פרט לכך כולל ניתוח השיח מאמרים אקדמיים, פרוטוקולים של דיוני כנסת, ניירות עמדה של ארגונים, חוקים והצעות חוק. הפריטים ברובם גדלו באמצעות חיפוש ידני באתרי החדשות – *mako*, **הארץ**, **דה מרקר**, **גלובס**, **דבר ראשון**, **כלכליסט**, **מקור ראשון**, *ynet* – של צמד המילים "התעמרות תעסוקתית" או "התנכלות תעסוקתית" (המושג "התעמרות" הופיע בשיח בהקשר התעסוקתי רק בשנים האחרונות, ולכן השתמשתי במונחים נוספים, כגון "התנכלות"). מאחר שמדובר בסוגיה הקשורה לשוק העבודה, לעיתונים הכלכליים משקל משמעותי בקורפוס. מאמץ רב הושקע במציאת כל כתבה שנמצאה קשורה לנושא, במיוחד בשנים הראשונות של השיח בגלגולו הנוכחי, שבהן פורסמו בהקשר זה ידיעות בודדות, ועל כן משקלן וחשיבותן גבוהים באופן יחסי. בתוך כך נכללו במחקר פריטים שעסקו בפרשיות ההתעמרות במעון ראש הממשלה. משקלם בתוך מאות פרטי הקורפוס רב. אלו נסקרו באופן אינטנסיבי בידי התקשורת. כיוון שמדובר במקרה בודד של התופעה, הוספתם הגדילה משמעותית את סיקור הנושא הפרטי, אך גם את זה הרחב. לצורך כך השתמשתי בעיקר באתר *mako*. להדגמת הזיקה בין השיח הכללי של התעמרות לשיח סביב "התעמרות תעסוקתית" נוספו פרסומים מאתר *mako* אודות "התעמרות שלא בעבודה" בין השנים 2009-2022: כלומר, כתבות שעסקו בהתעמרות, אך **לא** בהקשר התעסוקתי של התופעה. למשל, פרשת השר

לשעבר שלמה בניזרי: הדיעה מסרה כי ייתכן ולאחר כניסתו לכלא זכה השר לפופולריות בציבור החרדי לאור טענותיו כי ההתעמרות בו כרוכה במקורותיו החרדיים והמזרחיים (זילברמן, 30.10.2009). אשר לתקופה של סוף שנות ה־70 – התבססתי בעיקר על מחקר הקודם של דורון נבות (2018).

הגלים של "התעמרות תעסוקתית"

שנות ה־70: חושפי השחיתויות בשירות הציבורי

בשנות ה־70 של המאה הקודמת התפרסמה בארצות הברית פרשת ווטרגייט. היא כללה עבירות רבות, תוך טשטוש ראיותיהן במגזר הציבורי במדינה. בעקבותיה הועבר חוק הרפורמה בשירות הציבורי האמריקאי (Civil Service Reform Act of 1978). החוק עיצב מחדש את הכללים והנהלים של השירות הציבורי בארצות הברית, ובשינויים הבולטים שכלל היו מתן האפשרות להתאגדות מקצועית, הקמת ועדי עובדים במגזר זה והגדרת כללי גיוס והעסקה, כמו גם סטנדרטיזציה של תהליכי עבודה. במקביל להתפשטות הנושא בעולם המערבי החלה גם התקשורת הישראלית לדווח כבר אז על עובדי ציבור חושפי שחיתויות, שסבלו מהתנכלות במקום עבודתם (נבות, 2018). על הרקע האמור הגיש חבר הכנסת אמנון רובינשטיין, שחזר מארצות הברית, את הצעת החוק לתיקון דיני המנהל הציבורי (הגנה על עובדי ציבור), התשל"ט-1979. אף שזו לא קודמה, קבעה ועדת בן זאב, כי עובדים רבים בשירות הציבורי בישראל נמנעים מלחשוף את הליקויים במקום עבודתם לאור החשש מהתנכלות הממונים (לינדנשטראוס, 2007). הוועדה, שהוקמה ביוזמת שר המשפטים משה ניסים ממפלגת גח"ל, ושבראשה עמד היועץ המשפטי לשעבר משה בן זאב, התבקשה להציע הסדרים מנהליים וחקיקתיים להתמודדות עם נושא ההתנכלות במקום העבודה במגזר הציבורי. בהמלצותיה היה מתן סמכויות אכיפה למבקר המדינה מתוקף היותו גם נציב תלונות הציבור (שכטר ועמיתים, 2002). כאמור, הצעתו המקורית של רובינשטיין לא קודמה באותה עת, אך ברוח המלצות אלו הכיר משרד המשפטים כבר אז בתופעה וקידם את הנושא. הכרה זו קיבלה ביטוי במספר חוקים שקודמו בשנים הבאות, שלשונם הייתה שונה מהמקובל היום, בעיקר משלא כינו את התופעה בשם התעמרות או התנכלות תעסוקתית. למשל, בתיקון לחוק מבקר המדינה, תשי"ח-1958

[נוסח משולב],¹ דובר על "מניעת זכויות" כללית ופיטורי העובד. בהמשך לכך הוסמך נציב תלונות הציבור במשרד מבקר המדינה לבטל את הפיטורים או להעביר את העובד שהיה קורבן ההתעמרות למשרה אחרת בשירות הציבורי. גם בעשורים שבאו לאחר מכן נמשכה ההבחנה של חושפי השחיתויות במגזר הציבורי משאר העובדים בארץ בהקשר זה.²

השיח בעולם המערבי על אודות הטרדה או התעמרות במקום העבודה החל כאמור בארצות הברית בשנות ה-70 של המאה הקודמת (Brodsky, 1976), ושגשג בעיקר באירופה בתחילתן של שנות ה-90 (Leymann, 1990; Adams, 1992). חלחולו לישראל ממחיש את הדיפוזיה ואת חשיפתה לרעיונות גלובליים הנוגעים לזכויות עובדים כבר אז. בדומה לעולם (Friedman & Whitman, 2003), בכתבה האקדמית בישראל הושמטה נקודת תחילתו של השיח לא אחת מהסקירה ההיסטורית (אלמוג, 2015; קמיר, 2018).³ מדובר בעיקר בעבודתו של הפסיכיאטר קארול ברודסקי (1976), שכך יחדיו את נושא ההטרדה המינית וההתעמרות התעסוקתית. ואולם בהקשר הישראלי התווספה השמטה נוספת, זו של סוגיית חושפי השחיתויות במגזר הציבורי. כך לדוגמה, המשפטנית אורית קמיר, אחת השחקניות הבולטות בשיח הישראלי, מסמנת את נקודת תחילתו של השיח המקומי במאה ה-21: "[...] הספר, שהעלה את הנושא לסדר היום בצרפת כבר בשנת 1988, יצא בתרגום לעברית בשנת 2002 והיה הראשון שחשף לפני הציבור הישראלי את מוראות הטרדה הנפשית בעבודה [...]" (קמיר, 2018, 309). לעומת זאת, אציע כאן נקודת התבוננות נוספת, זו שללא ספק רואה בחושפי השחיתויות מקרה ספציפי של הנושא הרחב – "התעמרות תעסוקתית".

במבט ראשון, השמטה של עבודות קודמות מסקירת ספרות במחקר האקדמי היא שולית ולא משמעותית. ואולם בעולם שבו בעיות חברתיות מתחרות על תשומת ליבו של הקהל, היא יכולה להתפרש כפעולה אסטרטגית של קבוצות אינטרסים, הכוללת גם שחקנים מעולם האקדמיה. לענייננו, קבוצות לחץ מהתנועה הפמיניסטית ביקשו בזמנו לקדם

1 השינויים בחוק בהקשר זה החלו משנת 1981, והמשיכו גם בשנים 2001 ו-2014.
2 למשל, בחוק הגנה על עובדים (חשיפת עבירות ופגיעה בטוהר המידות או במינהל התקין), תשנ"ז-1997, שהוגש על-ידי חברי הכנסת יוסי כץ וחגי מרום (מפלגת העבודה), ההגדרות נותרו מעורפלות: החוק מדבר על "פגיעה בענייני עבודה" ועל פיטורים. בשנת 2014 תוקן גם חוק זה. בתיקונים חשוב במיוחד סעיף 3, המחיל את החוק על כל אדם המעסיק יותר מ-25 עובדים, ולא רק על עובדים בשירות הציבורי.
3 מאמרים אלו דנים ביכולתה של מערכת המשפט המקומית להתמודד עם התופעה, תוך סקירה היסטורית של התחום.

שיח אחר, של זכויות נשים, על חשבון העיסוק בהתעמרות תעסוקתית (Friedman & Whitman, 2003). השמטה זו מבטאת למעשה מאבק של "תפיסת בעלות" על בעיות חברתיות בהתהוות, ואינה משקפת רק מסגור שונה לסוגיה (Spector & Kitsuse, 1977; Gusfield, 1989). בהיבט התחרותי, תפיסת הבעלות דומה בעצם לרישום פטנט על רעיון. לכן, לתשובה על השאלה "מי היה בשיח קודם?" יש השלכות נרחבות על התגמולים שהשדה מספק לשחקנים ולמומחים החדשים בשדה פעולתם. בדינמיקה זו, המומחים האחראים להגדרת הבעיה הופכים עם הזמן למומחים לפתרונות שמוצעים לה במגוון ערוצים ורזולוציות, ואלו מתורגמים בהמשך להון כלכלי וסימבולי (Gusfield, 1989). מכאן שההשמטה של נושא חושפי השחיתויות וכן של המחקר הקודם בעניין התעמרות בעבודה בארצות הברית ובעולם, זו המתעלמת בעצם גם מעבודתו של ברודסקי (1976)⁴ בסקירת הספרות בישראל, בעלת משמעות כפולה: מחד גיסא, מתחזקים הסנצציה וההד הנוצרים סביב בעיה חברתית "חדשה", או אותה "מגפה"⁵ המשתוללת בשוק התעסוקה. בכך מפלסת הבעיה את מקומה בשדה התקשורת, תוך קבלת תעדוף בתחרות על משאבי השדה המוגבלים, הנחלקים עתה בין מספר נושאים מצומצם יותר. פרקטיקה דומה נצפתה, כאמור, בארצות הברית בעת פיצולן של סוגיית ההטרדה המינית וההתעמרות במקום העבודה בשנות ה-70. מאידך גיסא, היא מסמיכה את השחקן כמומחה מתהווה בהופך לאוטוריטה בנושא "חדשני": כיועץ משפטי, ארגוני, רפואי וכחוקר.

אשר לנחיתתו של רעיון אמריקאי על קרקע ישראלית, אני מציע לראות בתנאים המבניים של שוק התעסוקה באותם הימים ככאלה שתרמו לעיצובו של התרגום לקונטקסט המקומי. לכן, בנוגע לממצא כי המדינה הגנה באופן סלקטיבי על קבוצת עובדים מובחנת בשירות הציבורי מהתעמרות, עלינו לשאול מי הם בעצם היו. התשובה רלוונטית במיוחד להבנת השיח שיתפתח בעשורים שייגיעו בהמשך. לפי סבירסקי וברנשטיין (1993), בתחילתן של שנות ה-60 של המאה הקודמת היו עובדים ממוצא אשכנזי בשירות הציבורי (שנקרא אז "ממשל חינוך ורווחה") רוב מוחץ מכלל העובדים. למעט המשטרה, שבה היו עובדים ממוצא מזרחי רוב, בשאר משרדי הממשלה וזרועותיה של המדינה הם היו מיעוט: למשל, רק 10.3% מכלל העובדים במשרד החוץ, או 9.5% במשרד התעשייה. לעומת זאת, בענפי התעשייה והבניין שאינם בבעלות המדינה היה לקבוצת עובדים זו ייצוג גבוה במיוחד.

4 עבודתו, The Harassed Worker, מסגרה הטרדות מיניות במקום העבודה כחלק מהנושא הרחב של התעמרות בה, והיה לשנוי במחלוקת (Brodsky, 1976).

5 השימוש ב"מגפה" נפוץ במיוחד בעולם התוכן של התעמרות תעסוקתית, למשל: מאירי, 2013.

אם כן, בשנות ה-70 החלה להכיר המדינה, באופן בלעדי, בקורבנות ההתעמרות בשירות הציבורי, בתנאי שזו קרתה על רקע של חשיפת שחיתות במקום עבודתם. ההתעמרות, כמעשה נקם של עמיתים או של ממונים, טופלה באמצעות העברתו של הקורבן למשרה אחרת בשירות הציבורי, בלי שלשון החוק התייחסה לענישת המתעמר. לכן, בהכנסת סוגיית ההגנה על חושפי השחיתות למסגרת האנליטית של התעמרות תעסוקתית משתקפים סדרי העדיפויות של המדינה בעשורים הראשונים לקיומה. בתמונה מלאה זו משתקף, לא לראשונה כמובן, מי מהם היו ראויים להגנה מיוחדת, מי לא היו ראויים לה, ובאילו תנאים: היא משקפת את ההיררכיה של שוק התעסוקה הישראלי דאז, לפחות בכל הקשור לזכויות עובדים. למסגור שמוצע כאן משמעות אנליטית, שכן הוא קורא תיגר על הטענה שלפיה מדובר בתופעה חדשה. מלבד זאת, הוא מדגים את המורכבות שבזיהוי נקודת הזמן והאופן שבהם הגיע הרעיון לגבולות המקומיים. על כן הוא מיתר במידת מה את העיסוק באיתור נקודות הכניסה לגבולות המקומיים ובאופן כניסתן, תוך הפניית הזרקור לניתוח המסגורים המשתנים שקיבלה התופעה לאורך העשורים, וזאת בזיקה לסוגי שיח נוספים שהתקיימו בישראל.

התעמרות כסיכון בטיחותי וכהעסקה פוגענית

לאור המשבר הכלכלי של תחילת האלף, והמהפך הניאו-ליברלי שהתחדד בישראל באותן השנים, נושאים כגון העסקת עובדי קבלן והפרטה קיבלו מקום הולך וגדל בתקשורת ובמחקר האקדמי. המהפך הניאו-ליברלי החל להתפשט בעולם כבר בשנות ה-70 של המאה הקודמת, תוך מתן ביטוי לרעיונות של מקסום צמיחה כלכלית באמצעות הטמעת לוגיקת השוק ועקרונותיה לכל תחומי החיים. עקרונות השוק הצריכו הפרטה של שירותים רבים, שגררו אחריהם את הפרטת ההעסקה גם במגזרים ציבוריים. זו, בתורה, הובילה לתנאי העסקה גמישים, בלתי-יציבים ונצלניים, שתרמו גם הם בסופו של יום להעמקת הפערים החברתיים וליצירתם של מעמדות חדשים ורעועים (Standing, 2016). בעוד הניאו-ליברליזם חדר והתמסד בישראל ביתר שאת (ממן ורוזנהק, 2009; פילק, 2004; רם, 2005), פרצה האינתיפאדה השנייה, שהובילה למיתון שהחריף את אי-השוויון בישראל. גם כשחזר המשק לצמות, הצמיחה היטיבה בעיקר עם העשירונים העליונים. נוסף על כך, עקב שחיקה הולכת וגדלה של המימון הציבורי ובשל ההפרטה הכרוכה בה גדלה מאוד הוצאת משקי הבית על שירותי הבריאות (סבירסקי וקונור אטיאס, 2007; סבירסקי ועמיתים, 2010).

במקביל להתפתחויות האמורות תורגם בשנת 2002 לעברית ספרה של הפסיכיאטרית מארי־פראנס הירוגוין (Marie-France Hirigoyen). הכתיבה האקדמית המקומית התבססה במידה רבה על ספר זה, ובדומה לו תיארה עוד ועוד דוגמאות ומקרים של התעמרות במקום העבודה (אלמוג, 2005). בין לבין החלו גם אנשי הפרופסיה מתחום חֶשְׁבוֹת השכר ומשאבי האנוש להתייחס לנושא בכתיבי העת המקצועיים (קונלר, 2003; רוגובסקי, 2003). באותה התקופה הופיעו בשדה התקשורת רק תיאורי מקרים בודדים. כך למשל, ידיעה נדירה מעיתון **הארץ** דיווחה על מקרה תביעה בגין "התנכלות תעסוקתית" בחברת מוטורולה (בן יהודה, 20.03.2004).

בשונה מהעיסוק בחושפי השחיתויות, שאפיין את סוף שנות ה־70, הפעם נתפסה התופעה גם כסיכון בטיחותי במקומות עבודה שלעובדים בהם יוחסו סטאטוס תעסוקתי וחברתי נמוך. להלן דוגמה לזיהויה של התופעה כסיכון בטיחותי והעסקה פוגענית:

אני מחפשת מישהו ספציפי בין הצופים. בעצם שניים. שני אחים והם די בולטים במראה שלהם, בדרך כלל. יכול להיות שסמי עופר בדיוק בבית במונקו הערב. אבל אולי לפחות יולי שומע. בכל זאת, שמונה דונם בהרצליה פיתוח, בטח קולטים שם ערוץ שתיים. האחים עופר הם כרגע האנשים הכי עשירים בארץ, כמעט. והם מחזיקים בין היתר את מפעלי ים המלח, כלומר, את כל כימיקלים לישראל. המדינה הפריטה – האחים קנו. אתה אמנם רק בעל השליטה אבל אתה בטח מכיר את המאזנים, מר עופר: שניים ורבע מיליארד שקל הכנסות, חצי מיליארד רווח נקי. תתקרב בבקשה רק לרגע כי יש סיכוי שאתה לא מכיר את ג'קי אדרי. הוא עובד שלכם במפעלי ים המלח, אבל הוא מה שאתם קוראים – עובד קבלן. בעצם, אתם לא קוראים לו בכלל. אין לו קביעות, אין לו תלוש, בקושי יש לו משכורת. עוד מעט תראו אותו, אבל לצערנו תראו רק אותו. שאר עובדי הקבלן, יש אצלכם מאות כאלה, פחדו להיחשף. אין להם הרבה אופציות בדימונה, אתם יודעים, והם צריכים את הכסף. אבל הסווינו אותם. אז תוכלו לשמוע איך מועסקים עובדים באימפריה שלכם: מאות אנשים, בלי פנסיה, בלי שכר מינימום, בלי כבוד [...] (אילנה דיין, **עובדה**, 9.6.2004).

הסרט **זהב לבן, עבודה שחורה** (טלי שמש, 9.6.2004), ששודר במסגרת התוכנית, תיאר את יחסי העבודה הפוגעניים במפעלי ים המלח, והתמקד בתושבי העיר דימונה, המתאפיינת באבטלה גבוהה ומסתמכת כמעט בבלעדיות על מעסיק בודד. הסרט תיאר כיצד עובדי דור ב – עובדי הקבלן של המפעל – הועסקו בתנאי ניצול פוגעניים, תוך יצירת היררכיה ברורה בינם לבין עובדי דור א הקבועים. יחסי הניצול הכלכליים לחלו ליחסי עבודה מתעמרים

מצד עובדי דור א, והקרינו על כלל היחסים החברתיים בדימונה ואף על היחסים בין ילדי העובדים. כך העיד אחד מהם:

הם מפחדים. בטח שיפחדו. זה מקור הפרנסה שלהם. אני עובד דור א ואני יכול להתנכל לו! אפילו שאני לא מנהל שלו. אני בדרגה מעליו, שתביני, אני דור א, אני כבר מעליו! (זהב לבן עבודה שחורה, 9.6.2004, 33:40).

בתוך הסיקור התקשורתי הנרחב תיאר עיתון גלובס את תנאי ויחסי העבודה במפעל כהתעמרות:

הם עובדים בריתוך צינורות, בבריכות האידוי באריזות אשלג, מקבלים 120 שקל ליום עבודה גמיש ומורחב. העובדים הקבועים, 4,200 במספר, מסתכלים עליהם מלמעלה ומתעמרים בהם. אפילו ילדיהם ידועים בבית הספר כילדי דרג ב (דותן, סדום ועמורה, 10.6.2004).

אף שלא עסק בהתעמרות תעסוקתית כנושא בפני עצמו אלא הציג העסקה פוגענית כהשלכה של הפרטה ומדיניות ניאור-ליברלית של המדינה, הסרט ביטא את זיהויה של התופעה עם נושאים ישראליים-מקומיים: התופעה הוצגה כבעיה של הפריפריה, של עובדי הקבלן, והיה בה מרכיב אתני מובהק. גם אם הסוגיות שעלו בו לא חידשו הרבה, הרי שכעת החלה התקשורת להתייחס אליהן ולכנות את חלקן בשם מובחן וחדש, והוא "התעמרות". עשור לאחר מכן ישמש שם זה לניסוח הצעת החוק בעניין.

הסקירה העולמית מראה כי גם באירופה ובקנדה נתפסה באותה עת התעמרות כסוגיה בטיחותית הפוגעת בבריאות העובדים (כהן, 2004).⁶ לפיכך פעל המוסד לבטיחות ולגהות בישראל, העוסק בבטיחות בעבודה, לעידוד המודעות להתעמרות. במקביל ובמנותק למעשה מסרטה של שמש (2004) הם זיקקו הן את המשמעויות המקומיות של העסקה פוגענית ושל סוגיות הבטיחות שנלוות אליה, לאופן שבו נתפסו בארץ ובעולם, ולדרך שבה הוצגו במדריך של כהן (2004). כך, ההעסקה ה"זמנית", אי-קיומם של חוקי המגן, העבודה הממושכת של 12 שעות ויותר בבריכות האידוי, תאונות העבודה התכופות במפעל,

6 שלושה חודשים ממועד שידור הסרט הוציא "המוסד לבטיחות ולגהות", בשיתוף עם משרד התעשייה והמסחר, מסמך הסברתי הנקרא "הצקה - Bullying במקום העבודה" (כהן, 2004).

החיים בפריפריה הישראלית, ההשפלה והביזוי במקום העבודה כמציאות יומיומית של העובדים – כל אלה הוצגו לקהל הישראלי כמקשה אחת.

כמעט במקביל החלה להתפרסם "פרשת הקופאיות של סופר-פארם", שנדרשו לעמוד שעות ארוכות בזמן עבודתן כחלק ממה שנתפס אז גם כהעסקה פוגענית (סיני, 2004א.7.11).⁷ לסרטה של טלי שמש, שהציג גם סיכונים פיזיים בעבודת המפעל, הצטרפה עתה פרשת הקופאיות. אלו יצקו מאפיינים מקומיים מובחנים לשיח ההתעמרות התעסוקתית – כסוגיה בטיחותית ומעמדית. לעבודה בבריכות האידיוי (שמש, 2004), ולעמידה הממושכת (סיני, 2004א.7.11; 4.12.2007) יתווספו בהמשך השיח גם זיהויים אתניים מקומיים. אלו יחזקו את דימויה של ההתעמרות כבעיה המשקפת לא רק יחסים מעמדיים, אלא גם עדתיים, המבטאים את משמעויות ההשפלה והביזוי בחברה הישראלית.

ניסיונות החקיקה לא איחרו לבוא. במרץ 2005 הניחו חברי הכנסת עמיר פרץ (שהיה גם יושב ראש ההסתדרות) ואילנה כהן (ראש הסתדרות האחיות) ממפלגת העבודה את הצעת החוק למניעת העסקה פוגענית, התשס"ה-2005 לדיון מוקדם במליאה. הצעת החוק נועדה להתמודד עם מגוון תופעות פוגעניות, שהתנכלות הייתה רק אחת מהן. עם סעיפיה נמנו תיקון והגברת אכיפתם של חוקי עבודה קיימים וחיזוק בתי הדין לעבודה (צדיק ואולצוור, 2005). אף שהצעה זו לא קודמה, לחברי הכנסת של העבודה ולנציגי ההסתדרות היו גם הצלחות: שנתיים אחר כך אישרה הכנסת את חוק הזכות לעבודה בישיבה ובתנאים הולמים, התשס"ז-2007, שקיבל אחיזה של ממש בשוק התעסוקה בישראל. בניגוד לחקיקה שהגנה על חושפי השחיתות במגזר הציבורי מפני התנכלות – שיש הטוענים שלא הצליחה לייצר בפועל תחושת ביטחון מספקת בדיווח על מעשים אלו ולא סיפקה את ההגנה הנדרשת (נבות, 2018) – הרי שהוראות חוק זה חלחו לענפים רבים (למשל, להסכם הקיבוצי בענף המלונאות משנת 2010). בכך מתחזקת הטענה על הדומיננטיות של השיח הבטיחותי בעשור הקודם, שקיבל ביטוי בחקיקה מוצלחת זו. סיבה נוספת להעברתו של "חוק הקופאיות" קשורה לעובדה שטיפול בסוגיה יחידה, רזה, המתמקדת במתן זכות לישיבה במהלך העבודה. בניגוד לחוקים אחרים, הרי שכאן היה מדובר בסוגיה נקודתית, קלה להבנה וליישום. היא הצריכה הסתגלות ארגונית קלה, למשל רכישת כסאות לעובדות הרשת.

7 סיפורן הוצג לתקשורת בידי עורך הדין ואיש האקדמיה יובל אלבשן, שניהל מאבק מוצלח ומתוקשר במיוחד נגד הרשת (סיני, 2004ב.7.11).

אתניות, חקיקה ופעולה רב-זרועית

בישראל הייתה ההעסקה הפוגענית קיימת תמיד (דויד, 2012), אולם רעיונות הניאו-ליברליזם והמשבר הכלכלי הובילו להפרטה מסיבית של שירותי המדינה ולתמורות ביחסי העבודה בשנים 2001–2004 (אלגזי, 2012). בהמשך לשינויים אלו, ונוסף לסיקור התקשורת, קשרה גם האקדמיה הישראלית יותר ויותר בין אתניות, הפרטה, העסקה פוגענית והתעמרות תעסוקתית. הסוגיות האמורות נחקרו יותר ויותר. כך למשל, העסקת עובדות הניקיון באוניברסיטת בן-גוריון, שהייתה פוגענית (בונדי, 2013; בנימין, 2012), או בתיאור ההתעמרות בעובדי השמירה, שנקנסו על הליכה לשירותים במהלך עבודתם (רובינשטיין, 2012). ובכלל, נטען שקל יותר להתעמר בעובדי הקבלן (רובינשטיין, 2012; עמוס ובהרב, 2012). על כן, העסקה פוגענית נתפסה והוצגה כמנת חלקם של השכבות החלשות ושל עובדי הקבלן, ואלו חפפו במידה רבה את אוכלוסיית המזרחים בפריפריה (בונדי, 2013). החפיפה בין פרופיל העובד הסובל מהעסקה פוגענית לבין הפועל או הפועלת המזרחים שנוצלו כעובדי קבלן נראתה באותה עת יותר ויותר "ברורה": הן בסרטה של שמש (2004) הן במחקר האקדמי (בונדי, 2013; דויד, 2012). לא בכל תיאורי המקרים הייתה התייחסות מפורשת למושג "התעמרות" החדש יחסית. השימוש בו, כאמור, התרחב מאוד רק בשנים האחרונות. אלא שלטענתי, אותה החפיפה שבין פרופיל העובד לבין העסקה פוגענית, שכללה גם פרקטיקות מתעמרות כפי שהן נתפסות כיום, קיבלה ביטוי בתפיסה שלפיה קורבנות ההעסקה הפוגענית הם גם קורבנות ההתעמרות. אם בשנת 2004 תיאר המשרד לבטיחות וגהות התעמרות גם כ"אפליה" (כהן, 2004), שנים מספר אחרי כן השתמשו במילים "ניצול וקיפוח" לתיאור תופעת ההעסקה הפוגענית בכללותה (דויד, 2012: 8.9). ההלימה הלשונית הכמעט מלאה בין "אפליה" ל"קיפוח" מבטאת ומסמלת את החפיפה האמורה בין התעמרות לשאר הרעות החולות של שוק התעסוקה המקומי.

ברוח דברים אלו, ובהתאם להשתקפות הזמנית של התופעה כבעיה חברתית של עובדים מהשכבות המוחלשות, הוגשה הצעת החוק למניעת התעמרות בעבודה, התשע"ה–2015. מעיון בפרוטוקולים של ועדות הכנסת שדנו בהצעה נחשפים פרטים מרתקים שעולים בקנה אחד עם השיח שכבר התפתח. ראשית, חברת הכנסת מרב מיכאלי ממפלגת העבודה גייסה את הקואליציה בכלל ואת יושב ראש מפלגת ש"ס ושר הכלכלה, אריה דרעי, בפרט, לקידום חקיקה של האופוזיציה. מפלגת ש"ס, שחרטה על דגלה את סוגיית קידום המזרחים

והמוחלשים,⁸ נענתה בחיוב להצעת החוק של חברת הכנסת מיכאלי. נאומו של השר אריה דרעי בכנסת מלמד כי הסוגייה חפפה את האג'נדה הפוליטית של מפלגתו. הוא טען שקורבנות ההתעמרות הם אותן אוכלוסיות מוחלשות:

[...] הסקר שהזכרת, לצערי, שוב, אלה האוכלוסיות המוחלשות, שהם הסובלים העיקריים, וזה גם טבעי. הם לא המנהלים והם לא בעלי השכר הגבוה, אז באופן טבעי הם החוטפים בראש. לכן אני, אנחנו – תומכים. שוב, אני אומר, חברת הכנסת מרב מיכאלי, אני חוזר על ההתחייבות או על הסיכום שיש בינינו, שאנחנו נלך צעד בצעד, רגל ברגל, ונתקדם ונשמע בהסכמה [...] (אריה דרעי, דברי הכנסת, 1.7.2015).

שבועיים לאחר מכן, ובאותה נימה, התכנסה ועדת העבודה, הרווחה והבריאות לדון בהצעת החוק הטרייה, שכאמור זה עתה עברה בקריאה טרומית:

חברת הכנסת מיכל בירן (מפלגת העבודה): ... יצא לי כמה פעמים להיות בסיטואציה הזאת, פחות במתעמר, כי לרוב אני לא נותנת שיתעמרו בי, אבל יצא לי גם להיולד אשכנזיה, כל מיני אליטות שמאפשרות לי להיות חזקה. יושב ראש הוועדה, חבר הכנסת אלי אלאלוף (מפלגת כולנו): לא הבנתי את זה. למה המילה "אשכנזיה" באמצע?

חבר הכנסת מאיר כהן (מפלגת יש עתיד): היא אומרת שיש סיבות טובות להתעמר בה...

חברת הכנסת מיכל בירן: באתי ממקום שבו הרגשתי מספיק בטוחה בעצמי, שכאשר נתקלתי בניסיונות התעמרות בעבודה היו לי תעצומות הנפש להתמודד. ככל שאתה יותר מוחלש, אתה בא לדיאלוג הזה.

חבר הכנסת מאיר כהן: על זה באמת אני שואל, ומה זה שייך? מי שלא אשכנזי אין לו כוחות נפש? באמת.

חברת הכנסת מיכל בירן: אני רק מקבלת את האפליה של שנים של עדות המזרח וההדרה שלהם במדינת ישראל, שחלק מהאנשים החלישו אותם, זה הכול. להפך, אני לוקחת אחריות.

(פרוטוקול מס' 30, ישיבת ועדת העבודה, הרווחה והבריאות, 13.7.2015).

8 אחת הדוגמאות לחיבור של המפלגה עם הנושא היא פרשת השר לשעבר שלמה בניזרי (זילברמן, 30.10.2009).

בהתייחס לחילופי הדברים כאן, נראה שכולם צודקים: חברת הכנסת מיכל בירן, שהציגה נכון את הזיהוי התורן באותה התקופה – זה הקושר בין קורבנות ההתעמרות, כפי שהצטיירו בתקשורת, לבין היותם ממוצא מזרחי; יושב ראש הוועדה אלי אלאוף הזכיר שהתעמרות היא לא רק עניין אתני, ואכן כך הדבר. אלא שהימנעות זו מהדיון האתני משקפת גם מגמות אחרות, הגולשות הרחק מעבר לדיון הנקודתי של התעמרות תעסוקתית: מגמות ההופכות את השימוש ב"אשכנזיות" ובמדידתה כקטגוריה חברתית בישראל לבעייתית ומסובכת יותר ויותר. זאת לא רק בגלל הקושי בזיהוי האמפירי, כלומר במדידה ובאישוש של השערות או טענות בסגנון זה (כהן, 2006), אלא גם משום שבעשורים האחרונים התרחשה מחיקתה של האתניות מתוך מסד הנתונים הסטטיסטיים העכשוויים, בעוד רק כמחצית מהאוכלוסייה היהודית ניתנת לניטור על בסיס זה (נגר-רון, 2021). נוסף על כך, מדובר בטקטיקה "אשכנזית" לטשטוש זהותה כקבוצה מובחנת בישראל על-ידי הימנעות: טקטיקה המתחמקת מכל שיח המשתמש במושג "אשכנזי", ממש כמו במקרה הזה (ששון לוי, 2003; 2008).

שטטוש האתניות, או "עיוורון אתני" (נגר-רון, 2021), בין שקיים קושי אמפירי במדידתם (כהן, 2006),⁹ בין ש"האשכנזיות ההגמונית" הפכה נדירה יותר (ששון לוי, 2008), או בין שמדובר בפעולה אסטרטגית אשכנזית לצורך התחמקות מדיון דוגמת זה הנוכחי (ששון לוי, 2003; 2008) – מהווים מנגנון נוסף בהנצחת אי-שוויון חברתי (Bonilla-Silva, 2022). מתוך ראייה זו, חברת הכנסת מיכל בירן, גם אם הביעה את דעתה בספונטניות וגם אם רק התחנפה לקואליציה תוך ש"קראה לילד בשמו", הסירה במידת מה את העיוורון האתני שהתקיים בוועדה, תוך שהציגה את האופן שבו השתקפה התופעה באותם הימים בתקשורת. בכך תיארה נכון את זיהויה של ההתעמרות התעסוקתית בציבוריות הישראלית בהתכתבות עם השיח האתני הכללי. בתוך כך החליטה לאחרונה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשוב ולמדוד את הקטגוריות החברתיות של "אשכנזים" ו"מזרחים" בהתייחס להבדלים החברתיים והכלכליים שבין הקבוצות גם בדור השלישי לעליות האמורות, ותוך פרסום סטטיסטיקה בעניין (קשתי, 28.8.2022). מכאן שבשנים הבאות

9 לפי איצקוביץ ועמיתים (2018), שיעורי ההתעמרות בעובדי הקבלן גבוהים רק במעט בהשוואה למועסקים ישירות, ובכל מקרה ההבדל אינו מובהק סטטיסטית. ההבדלים שנמצאו מובהקים הם פערים ברמת ההכנסה והלאום: בעלי הכנסה נמוכה וערבים נמצאו חשופים ליותר התעמרות בהשוואה ליהודים בעלי הכנסה גבוהה. גם לפי פינגר ועמיתים (2023), פערי ההכנסה בין אשכנזים למזרחים שלמדו במוסדות ההשכלה הגבוהה בשנות ה-90 הצטמצמו דרמטית בעשורים האחרונים. בכל אופן, הקשר בין מוצא ואתניות ל"התעמרות תעסוקתית" מעולם לא נמדד סטטיסטית בארץ.

עשויים להתפרסם נתונים עדכניים המתייחסים להתעמרות תעסוקתית גם בהקשר האתני. לבסוף, זו אינה הפעם הראשונה שבה חוק כללי, שברמת ההצהרה נועד להגן על זכויותיהם של כלל אזרחי ישראל, קודם מתוך רצון נקודתי להגן על קבוצה חברתית מובחנת. כך קרה, למשל, בחוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א-2000. לפי ביטון (2011), מדובר בחוק כללי שקודם על רקע אפליית מזרחים בכניסה למועדונים על סמך פרקטיקה של "סלקציה".

מי מתעמר במי יותר? ככל שהתקדמו הדיונים בוועדות הכנסת עלו התנגדויות קונקרטיות אשר להגדרה האבסטרקטית והרחבה של התעמרות בעבודה, זו ההופכת אותה לתופעה חובקת כול שאינה ייחודית לאוכלוסייה זו או אחרת. בתוך כך, תהליך התאדותם של הזיהויים האתניים, המגדירים או אלה הקשורים בסטאטוס תעסוקתי, הקשה לנסח הגדרה שתהלום את עמדותיהם של הפוליטיקאים ואת רצון המעסיקים, נציגי הצבא, ההסתדרות והממשלה (פ' 30,878,888). לעומת זאת, בשדה המשפטי, בניגוד למגמת דעיכתו של הזיהוי האתני והמעמדי, כאשר נידון התיק מנחם נפתלי נ' מדינת ישראל – משרד ראש הממשלה,¹⁰ בזמן שברקע כבר עמדה הצעת החוק של חברת הכנסת מיכאלי, התבססו טענות ההגנה על הבנייה זו בדיוק:

המדינה הקדישה חלק נכבד מסיכומיה לטענה כי התובע לא היה עובד 'מוחלש', ובשל כך לא ניתן לומר כי סבל מהעסקה פוגענית [...] יש לדחות את טענתה זו של המדינה משני טעמים: האחד – אין כל קשר בין מעמדו של העובד, שכרו או מקצועו, לבין זכותו לסביבת עבודה מכבדת ונקה מהתעמרות. האם נדחה את טענתו של עובד חברת היי טק מצליחה, המשתכר שכר נאה, כי הוא חשוף להעסקה פוגענית במקום עבודתו? (אזורי י"ם, סע"ש 14-03-38335-03 מנחם נפתלי נ' מדינת ישראל – משרד ראש הממשלה, 2016).

במקביל למאמץ החקיקתי האמור, בתקופה זו הפכה ההסתדרות לשחקן המרכזי בעניין. מעבר להיותה מזוהה עם הפעילות הפוליטית של מפלגת העבודה לדורותיה, זו שחברות הכנסת שלה קידמו את החקיקה, תמכה ההסתדרות בהעלאת המודעות להתעמרות במקום העבודה באופן ישיר: זאת גם באמצעות ארגוני הנשים שלה, כגון נעמ"ת הצעירה.

10 תיקי מעון ראש הממשלה בנושא התעמרות תעסוקתית נידונו באריכות במחקר קודם (קמיר, 2018) ובתקשורת הישראלית (למשל, זילברמן, 30.6.2014; חדד ופלג, 10.2.2016).

אלו, כזרוע ביצועית נוספת, היו לשחקן חיזוק עבורה במסע השכנוע הציבורי. כשבוע לפני שעברה הצעת החוק של מיכאלי בקריאה טרומית, קיימה "נעמ"ת הצעירה" כנס תחת השם "מרחב לא מוגן: בריונות במקום העבודה"¹¹. הכנס ביקש "לתת שם לתופעה", ותמך בגלוי בחקיקה. חברת הכנסת מיכאלי, שהייתה גם מיוזמות החקיקה וגם ממארגנות הכנס, טענה כי קיומו (דברי הכנסת, 1.7.2015) מהווה עדות לתמיכה המתרחבת בחקיקתה. זרוע נוספת היא שופרה של ההסתדרות – עיתון **דבר**. העיתון סיקר ללא הרף את הנושא, בידיעות מהארץ ומהעולם (למשל, **דבר**, 24.12.2019). כמו כן בלטו בנוכחותם נציגי ההסתדרות, שהשתתפו בוועדות הכנסת שהתקיימו לאחר ההצבעה הטרומית. הם הובילו קו ניצי מובהק, שבו דרשו, בין היתר, לראות בהתעמרות עבירה פלילית, בדומה לחוק נגד הטרדה מינית (פ' 888). עוד הציעו לקבוע כי די בהתנהגות חד-פעמית של התוקף כדי שההתנהגות תוגדר התעמרות (פ' 878).

מעבר להנחה הרווחת כי ארגונים של התאגדויות עובדים יתמכו בקידום סוגיות כגון זו, התחקות אחר שינויים מבניים בשוק התעסוקה מצביעה על המוטיבציה המיוחדת שלהם לפעול דווקא בגזרה זו. "אחרי צלילה בעשורים האחרונים – שיעור העובדים המאוגדים חזר לעלות" (גאמס, 1.11.2021). המגמה האמורה של שיקום העבודה המאורגנת החלה בסביבות שנת 2010 (פייטלסון, 2019), בעוד עיקר חבריה החדשים הגיעו ממגזרי ההיי-טק והטלקום (ואזנה, 2017), ובהתאמה נקראת אחת ההתארגנויות החדשות "איגוד עובדי הסלולר, האינטרנט וההיי-טק". על כן, לא מפתיע שההסתדרות ארגנה כנסים ייעודיים בנושא ההתעמרות דווקא למגזרים אלו (צבי כהן, 25.3.2019), ואף הוציאה עבורם מדריך ייעודי בנושא.¹² בנקודת זמן זו הוקם גם "כוח לעובדים", ארגון המייצג עשרות ועדי עובדים ומעניק תמיכה להתאגדויות חדשות וקיימות, המהווה שחקן נוסף שתומך במגמה האמורה של שיקום העבודה המאורגנת, ואשר פנה לאותה קבוצת עובדים במגזרי הטכנולוגיה. לאור התפתחויות אלו נראה כי העיסוק בהתעמרות תעסוקתית הפך למשאב בתחרות בין ההתארגנויות השונות – תחרות על התפקדותו של הפועל הישראלי באלף השלישי.

11 "נעמ"ת הצעירה" קיימה בסך הכול שני כנסים בנושא, בהפרשים של כשנה: כנס "נעמ"ת הצעירה", מרחב לא מוגן: בריונות במקום העבודה (21.9.2014), וכנס נוסף בהמשך (24.6.2015).

12 מדריך אלקטרוני של ההסתדרות בעניין התעמרות תעסוקתית (21.3.2019).

מניפה פתוחה במלואה: בין פרשת "כאן" לכניסת עובדי ההיי־טק לשיח

אף שכבר בתחילת האלף הוזכר מגזר ההיי־טק בנושא זה, למשל, באמצעות מתן פרשנות לעבודתו של גדעון קונדה (2000), שלפיה שליטה נורמטיבית¹³ היא בעצם עוד ביטוי לתופעה הכללית (אלמוג, 2005), הוא נעדר כמעט לחלוטין מהשיח המקומי. המפנה חל בזמן מגפת הקורונה, כאשר עוד ועוד סיפורים של עובדי צווארון לבן נוספו לסיקור התקשורתי: אם בחברת "מקורות", בתאגיד השידור "כאן" (ביין־לובוביץ', 19.1.2022) או במערכת הבריאות (אזולאי, 11.9.2022; לינדר, 20.3.2022), אלו כללו עתה גם את ההי־טק הישראלי (גאמס, 17.1.2023). לא מן הנמנע כי מדובר בתוצאה של פעולה מוצלחת בשדה, זו שתוארה בתקופה הקודמת – שבה היוותה ההסתדרות שחקן רב־זרועי בקידום הנושא גם למגזר ההיי־טק – וכי מדובר בשלב נוסף בתהליך שבו עוד ועוד ענפים נסקרים בתקשורת. בתקופה זו הציג הדיווח התקשורתי תופעה שאינה בלעדית לענף זה או אחר, כמניפה פתוחה לרווחה. מאחר שהחקיקה של חברת הכנסת מיכאלי נבלמה, נותרו בתי הדין לעבודה ללא הוראות ברורות, ופסקו באופן מעורב, אך תוך התייחסות אליה.

כמעט עשור חלף מאז החקיקה, ועדיין אין חוק בנושא. במקביל נראות פסיקות בסכומי עתק בגין התעמרות תעסוקתית (צבי כהן, 18.09.2022), המבטאות יותר ויותר משפטיזציה סביב התופעה, ואת חדירתה של הלוגיקה הניאו־ליברלית, שהכתה שורש בישראל בעשורים האחרונים, למנגנון פתרון המחלוקות. ולכן, למרות האנומליה ששוררת בבתי הדין לעבודה, החקיקה כשלה והצליחה ב־זמנית, בעוד הדיון התקשורתי בנושא המשיך להתרחב לעוד ועוד מגזרים תעסוקתיים.

סיכום

ראשית, בהיבט התיאורטי מציע המאמר הארה הנוגעת להמשכיותם של התרגום והדיפוזיה. כפי שמראה המקרה שלפנינו, התרגום, כמו גם ההתפשטות הרעיונית, לא הסתיימו ברגע הנחיתה הראשוני בתחומיה של ישראל, בשנות ה־70 של המאה הקודמת,

13 שליטה נורמטיבית מתבססת על "אילוף פנימי" של העובדים, המקבלים על עצמם את מטרותיו של הארגון לא באמצעות תגמולים חיצוניים כגון שכר, אלא מתוך הזדהות עמוקה עם המטרות. מדובר בשליטה בתשתית הרגשית והחוייתית (Etzioni, 1961).

אלא עוברים עוד ועוד גלגולים לאורכם של העשורים. התרגום מתעצב בהתאם למבנה שוק התעסוקה, שיח ההתעמרות הכללי, פעולת שחקנים מקומיים ובינ-לאומיים. אין מדובר אפוא בפעימה חד-פעמית, אלא בתהליך מתמשך ואלסטי שבו הבעיה החברתית משתנה כל העת מחדש על הקרקע המקומית. בתוך מסגרת זו תיארתי כיצד הדיפוזיה והתרגום שזורים זה בזה: בעוד התפשטות של רעיונות אלו מתרחשת ללא הרף, תרגומן ממשיך במקביל, בהליך מסורבל שבו העולמי כרוך במקומי. התפשטותה של ההתעמרות התעסוקתית המשיכה במרחב הגלובלי לאורך התקופה, וכך גם התרגום, על משמעויותיו הפוליטיות שכבר היו ספוגות בדמותה של בעיה חברתית זו. לכן, ככלי אנליטי אני מציע את עבודתו של גאספילד (Gusfield), המתמקדת במסגור המקומי המשתנה של הבעיה ולא בתהליך שבאמצעותו הגיעה לראשונה למרחב. ניתוח בשיטה זו – המפרק את המסגור המשתנה, כלומר את התרגום – מוביל לפענוח הסיבות שבגינן בעיות חברתיות מצליחות או נכשלות בחברה המקומית, ואת מעמדן של סוגיות נוספות הנושקות לבעיה עצמה, דוגמת השיח האתני של המקרה הנוכחי. מדובר אפוא בברית בין שיחים שונים: זה התעסוקתי עם זה הכללי, שבכללו גם הסוגיה האתנית המקומית.

התרגום המקומי, על מופעיו המשתנים כפי שהוצגו כאן, כלל מספר השתקפויות ומסגורים, והתאפיין בתנודתיות לאורכם של חמישה עשורים. תחילה היה העניין מוגבל לחושפי החיתיות. לאחר מכן נתפסה ההתעמרות כנושא של בטיחות בעבודה. בהמשך, בסמוך למשבר הכלכלי של תחילת האלף ולשינויים מבניים של שוק התעסוקה הישראלי, נכללה ההתעמרות בנושא הרחב של העסקה פוגענית. אחר כך שיקף השיח גם את הממד האתני בישראל, שבשיאו קודם ניסיון החקיקה של חברת הכנסת מרב מיכאלי. בשנים האחרונות נראה כי עוד ועוד מגזרים בשוק התעסוקה מהווים מקור לסיקור תקשורתי בהקשר זה, במה שנראה כמניפה הנפתחת ליותר ויותר קהלי עובדים הזוכים ללגיטימציה לקבלת הגנה מפני התעמרות במקום העבודה, ומעבר מהשוליים של שוק התעסוקה אל מרכזו. בתוך כך, כאשר נבחנים חמישה עשורים עולה תמונה מעורבת, הממחישה כי העיסוק התקשורתי במגזר נתון בכל תקופה אינו משקף את התרחבות התופעה באותו ענף תעסוקתי, אלא מבטא את פעולתן של קבוצות האינטרסים שקידמו את השיח, וזאת בהתאם לאג'נדות שהציעו לקהל. כך מתחדדת הטענה כי יש להבין את השינויים בהיקף העיסוק התקשורתי לא כשיקוף של שיעור מקרי ההתעמרות, אלא כפעולה מוצלחת בשדה.

לתרגום המקומי השפעה קריטית על הצלחתו וכישלונו הברזמניים של ניסיון החקיקה משנת 2015. לטענתי, ההסבר להעברתו הטרומית של ניסיון חקיקה זה הוא השיח האתני.

כעולה מתרשים 1, בשנים האמורות התלקח גם השיח סביב "התעמרות שאינה במקומות העבודה" המתייחסת להקשרים הרחבים של התופעה. בתוך כך, הדיון שקיים בישראל בהקשר של יחסי אשכנזים-מזרחים על משמעויותיו המעמדיות והתעסוקתיות השפיע על האופן שבו נתפסה והשתקפה התעמרות תעסוקתית בתקופת ניסיון החקיקה האמור. השתלבות זו של שני השיחים, והחפיפה בין קורבנות ההתעמרות לעובדים במעמד נמוך ולתושבי הפריפריה, כפי שהצטיירו אז, אחראית להצלחתו המוגבלת של המהלך החקיקתי שרתם את תמיכת הקואליציה בכלל ואת תמיכתה של מפלגת ש"ס בפרט. הניתוח מראה מי הן הקבוצות החזקות בפוליטיקה הישראלית היום, בעוד חלקן מעצבות את הבעיה החברתית המתהווה, או לפחות מקדמות חקיקה כללית, מתוך אמונה או פרשנות כי מדובר בקבוצה מובחנת של עובדים הזוכה עתה להגנה מיוחדת. באמצעות השיח על אפלייתן בעבר המשפיע במידת מה על המבנה התעסוקתי גם בהווה, קודם השיח המקומי-ישראלי סביב התופעה. השיח חורג כמובן מהגבולות המקומיים, אך מתעצב בהתאם להם. לפיכך, התרגום הישראלי לשיח העולמי נתפס והוצג כתיקון האפליה והקיפוח המקומיים. בזמן שהבשיל בהתאם למסגור זה, הוא התברג לחלון ההזדמנויות הצר שנפתח עבור מקדמי החקיקה כשניסו למסד את הבעיה החברתית בשדה הפוליטי. בכך היווה אחת ההצדקות הבלתי-פורמליות שלה. לבסוף, העובדה שקו ההגנה של מדינת ישראל בפרשת ההתעמרות במעון ראש הממשלה התבסס על הבניה זו בדיוק, תומכת בקביעת המחקר הנוכחית מחד גיסא. מאידך גיסא היא ממחישה את משמעויותיהן הפרקטיות של הבניות חברתיות המאבדות מאחיזתן בבתי הדין לעבודה.

בישראל ישנן קבוצות מוחלשות רבות: עובדים זרים, עולים מאתיופיה או האזרחים המוסלמים והבדואים. קולם כמעט ולא נשמע בשיח זה, כמה שמצביע על כוחם הפוליטי הדל. לעומת זאת, ובניגוד לעבר, בסוגיית ההתעמרות המינית בילדים, למשל (שניידר ותלמוד, 1996) – כאשר עצם תיוגה של בעיה חברתית כבעיה "מזרחית" גרם לבלית התמסדותה בשדה הפוליטי – הרי שכאן הזיהוי הזמני ש"דבק" בנפגעי ההתעמרות בתקשורת ובשדה הפוליטי, שהפך אותם לפרק זמן קצר ל"טיפוס האידיאלי" של קורבנות התופעה, היווה קטליזטור לניסיון החקיקה. ולכן, דווקא כאשר נפרם הקשר האמור בשיח המקומי ובוועדות הכנסת שדנו במהות התופעה, רבים מתומכי החקיקה איבדו בה עניין והיא נבלה. המהפך במנגנון זה מצביע על מהפך ביחסי ובמבני הכוח הפוליטיים בישראל.

רשימת המקורות

- איצקוביץ, יריב (2015). **קלקלת יחסים: הצד האפל של אינטרקציות בין-אישיות בארגונים**. תל-אביב: רסלינג.
- איצקוביץ, יריב, ניבה דולב, וסיביל היילבורן (2018). ניצול לרעה של כוח ארגוני – תאוריה, מציאות, דרכי התמודדות. **משפט ועסקים כ"א**, 365–391.
- אלגזי, גדי (2012). הפרטה, תאגוד וגלובליזציה: בעקבות המאבקים באוניברסיטאות. בתוך דניאל מישורי, ענת מאור (עורכים). **העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה**. חיפה: אחוה, 75–85.
- אלמוג, שולמית (2005). התנכלות תעסוקתית. **עבודה חברה ומשפט י"א**, 233–245.
- בונדי, אסף (2013). תולדות הקבלניזציה של ענף הניקיון: פרק ראשון בהתפתחות הקורפורטיזם המפוצל בישראל. חיבור לשם קבלת תואר "מוסמך במדעי הרוח והחברה". אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.
- ביטון, יפעת (2011). מזרחים במשפט: ה"אין" כ"יש". **משפטים מ"א**. 455–516.
- בנימין, אורלי (2012). הפרטת מערכת ההשכלה הגבוהה והרטוריקה המתרגמת של הפעלתה של העסקה פוגענית לשעתוק של הירארכיות חברתיות. בתוך דניאל מישורי, ענת מאור (עורכים). **העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה**. חיפה: אחוה, 87–101.
- גיל, רוזלינד (2000). ניתוח שיח. בתוך **מחקר איכותני. שיטות לניתוח טקסט תמונה וצליל**. תרגום: אורית פרידלנד. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 199–218.
- דויד, אפרים (2012). דור, דור ונפגעיו: קיצור תולדות העבודה הפוגענית בישראל. בתוך דניאל מישורי, ענת מאור (עורכים). **העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה**. חיפה: אחוה, 39–44.
- היריגין, מארי-פראנס (2002). **הטרדה נפשית – אלימות נפשית בחיי היומיום, בעבודה ובמשפחה**. תרגום: דן שליט. ירושלים: כתר.
- ואזנה, דני (2017). **מאוגדים: התחדשות העבודה המאורגנת בישראל**. שחקים, רמת גן.
- יונאי, יובל (1988). הדין בדבר נטייה חֲד־מינית – בין היסטוריה לסוציולוגיה. **משפט וממשל ד**, 531–586.
- כהן, ינון (2006). פערי שכר לאומיים, מגדריים ואתניים. בתוך אורי רם, וניצה ברקוביץ' (עורכים). **אי שוויון**. באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון, 339–347.
- כהן, ליבנת (2004). **הצקה – Bullying במקום העבודה**. תל אביב: המוסד לביטוחים וגיהות.
- לינדנשטראוס, מיכה (2007). **הגנה על חושפי מעשי שחיתות. חוות דעת**. ירושלים: משרד מבקר המדינה.

מאירי, איתן (2013). **המגפה השקטה במקומות העבודה: התעמרות, הצקה, התנכלות, התעללות פסיכולוגית: להכיר, לדעת, להתמודד**. הרצליה: ניהול אפקטיבי.

ממן, דניאל, וזאב רוזנהק (2009). **בנק ישראל: כלכלה פוליטית בעידן נאו־ליברלי**. ירושלים: מכון ון ליר.

נבות, דורון (2018). חושפי שחיתות: מה חושף סבלם על הניצול לרעה של עוצמה בארגון ועל מבנה הכוח בחברה? **משפט ועסקים** כ"א, 261–229.

נגר־רון, סיגל (2021). סטטיסטיקה לאומית, קטגוריזציה אתנית ומדידת אי־שוויון בישראל. **סוציולוגיה ישראלית** כ"ב, 6–30.

סבירסקי, שלמה, ואתי קונור־אטיאס (2007). **תמונת מצב חברתית 2007**. דו"ח. מרכז אדוה.

סבירסקי, שלמה, ודבורה ברנשטיין (1993). מי עבד במה, עבור מי, ותמורת מה? הפיתוח הכלכלי של ישראל והתהוות חלוקת העבודה העדתית. בתוך אורי רם (עורך). **החברה הישראלית: היבטים ביקורתיים**. תל־אביב: ברירות, 120–147.

סבירסקי שלמה, אתי קונור־אטיאס, והאלה אבו חלא (2010). **תמונת מצב חברתית 2010**. דו"ח. מרכז אדוה.

עמוס, אורנה, וטל בהרב (2012). התארגנות עובדות הניקיון באוניברסיטת בן גוריון נגב כמקרה מבחן להתמודדות עם דיכוי ממוסד רב־ממדי. בתוך דניאל מישורי, ענת מאור (עורכים). **העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה**. חיפה: אחוה, 113–127.

פיטלסון, דרור (2019). **עידן הימין: ישראל 1977–2018 בראי הנתונים**. ירושלים: כרמל.

פילק, דני (2004). ישראל מודל 2000: פוסט־פורדיזם נאו־ליברלי. בתוך דני פילק, אורי רם (עורכים). **שלטון ההון: החברה הישראלית בעידן הגלובלי**. תל־אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 34–56.

פניגר, יריב, אייל בר חיים, אנסטסיה גורודזייסקי, וחנה איילון (2023). רפורמות חינוכיות והישגים השכלתיים ותעסוקתיים ארוכי טווח של מי שלמדו בתיכון בשנות התשעים. **קריאות ישראליות** 3, 70–108.

פרנקל, מיכל (2010). הפוליטיקה של התרגום – השפעת יחסי כוחות פוליטיים פנימיים על אופן אימוצם של רעיונות ניהול מיובאים. בתוך ניצה ברקוביץ' (עורכת). **סוציולוגיה של ארגונים**. רעננה: האוניברסיטה הפתוחה, 36–61.

קונדה, גדעון (2000). **מהנדסים תרבות. שליטה ומסירות בחברת היי־טק**. תרגום: אהוד תגרי. תל־אביב: חרגול.

קמיר, אורית (2018). התעמרות בעבודה: בין פסיכולוגיה למשפט, בין חקיקה לפסיקה. **משפט ועסקים** כ"א, 307–364.

צדיק, עמי, ועמוס אולצוור (2005). **מסמך רקע כלכלי בנושא: הצעת החוק למניעת העסקה פוגענית, התשס"ה-2005. אומדן עלויות.** הכנסת – מרכז מחקר ומידע.

רובינשטיין, דפנה (2012). שומרים טובים מתאפקים מללכת לשירותים? העסקה פוגענית וטכנולוגיות למשמוע עובדים במכרזי כוח אדם של המדינה. בתוך דניאל מישורי, ענת מאור (עורכים). **העסקה פוגענית: הדרה וניצול שיטתיים בשוק העבודה.** חיפה: אחוה, 129–134.

רימלט, נויה (2010). על זנות מגדר ומשפט פלילי: הרהורים על הצעת החוק להפללת צרכני זנות. **משפט וממשל י"ג**, 439–491.

רם, אורי (2005). **הגלובליזציה של ישראל: מק'וורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים.** רסלינג. תל אביב.

שכטר, ליאת, נאוה רז, ושלומית לוירר (2002). הגנת נציב תלונות הציבור על חושפי שחיתויות. **עיונים בביקורת המדינה** 59, 105–124.

שניידר, נתן, ואילן תלמוד (1996). טפסים של חמלה: היחס הציבורי לילדים במצוקה. **תאוריה וביקורת** 9, 105–119.

ששון-לוי, אורלי (2003). "אני אשכנזי, ההורים שלי לא רואים עצמם ככאלה": הבדלים בין-דוריים בתפיסות של אשכנזיות. בתוך זאב שביט, אורנה ששון-לוי, גיא בן-פורת (עורכים). **מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל.** ירושלים: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, 149–178.

ששון-לוי, אורלי (2008). "אבל אני לא רוצה לעצמי זהות אתנית": גבולות חברתיים ומחיקתם בשיחים עכשוויים של אשכנזיות. **תאוריה וביקורת** 33, 101–129.

Adams, Andrea (1992). *Bullying at work: How to confront and overcome it.* London: Virago Press.

Berkovitch, Nitza (1999). *From motherhood to citizenship: Women's rights and international organizations.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Best, Amy (2008). Teen driving as public drama: Statistics, risk, and the social construction of youth as a public problem. *Journal of Youth Studies* 11, 651-669.

Best, Joel (2001). *How claims spread. Cross-national diffusion of social problems.* New York: Aldine De Gruyter.

Bondy, Assaf (2021). New labor actors under corporatism: Complementarity and the renewal of class representation for precarious workers. *Critical Sociology* 47, 425-439.

Bonilla-Silva, Eduardo (2003). *Racism without racists. Color-blind racism and the persistence of racial inequality in the United States.* 6th Edition (2021). Lanham: Rowman & Littlefield.

- Brodsky, Carrol (1976). *The harassed worker*. Toronto: Lexington Books.
- Etzioni, Amitai (1961). *A comparative analysis of complex organizations*. New York: Free Press.
- Friedman, Gabrielle & Whitman James (2003). The European transformation of harassment law: Discrimination versus dignity. *Columbia Journal of European Law* 9, 241–274.
- Fuller Richard & Myers Richard (1941). The natural history of a social problem. *American Sociological Review* 6, 320–328.
- Furedi, Frank (2001). Bullying: The British contribution to the construction of a social problem. In *How claims spread. Cross-national diffusion of social problems*. New York: Aldine De Gruyter. 89-106.
- Gomez, Laura (1997). *Misconceiving mothers: Legislators, prosecutors, and the politics of prenatal drug exposure*. Philadelphia: Temple University Press.
- Gusfield, Joseph (1981). *The culture of public problems. Drinking-driving and he symbolic order*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gusfield, Joseph (1989). Constructing the ownership of social problems: Fun and profit in the welfare state. *Social Problems* 36, 341–441.
- Hearn, Jeff & Parkin, Wendy (2001). *Gender, sexuality and violence in organizations*. London: Sage Publications.
- Hilgartner, Stephen & Bosk, Charles (1988). The rise and fall of social problems: A public arena model. *American Journal of Sociology* 94, 53–78.
- Jenkins, Philip (1992). *Intimate enemies: Moral panics in contemporary Great Britain*. New York: Aldine de Gruyter.
- Jenkins, Philip (2009). Failure to launch: Why do Some social issues fail to detonate moral panics? *The British Journal of Criminology* 49, 35–47.
- Kroeber, Alfred (1919). On the principle in civilization as exemplified by changes of fashion. *American Anthropologist* 21, 235–263.
- Leymann, Heinz (1990). Mobbing and psychological terror at workplaces. *Violence and Victims* 5, 119–126.
- Nielsen, Morten & Einarsen, Stale (2018). What we know, what we do not know and what we should and could have known about workplace bullying: An overview of the literature and agenda for future research. *Aggression and Violent Behavior* 42, 71–83.

Roberts, Lynne & Indermaur, David (2005). Social issues as media constructions: The case study of 'road rage'. *Crime Media Culture* 1, 301–321.

Saguy, Avigail (2000). Employment discrimination or sexual violence? Defining sexual harassment in American and French law. *Law & Society Review* 34, 1091–1128

Smith, Dorothy (1999). *Writing the social. Critique, theory, and investigations*. Toronto: University of Toronto Press.

Spector, Malcolm & Kitsuse, John (1977). *Constructing social problems*. 2nd Edition (1987). New York: Walter de Gruyter.

Standing, Guy (2016). *The precariat: The new dangerous class*. London: Bloomsbury Publishing.

כתבי עת מקצועיים

קוננר, יהודית (2003). הטרדה נפשית. **נטו פלוס: כתב העת לעבודה ולניהול המשאב האנושי** 164, 74–72.

רוגובסקי, איתמר (2003). mobbing – טרור פסיכולוגי בארגונים. **ירחון משאבי אנוש** 185, 14–8.

תקשורת

אזולאי, יובל (2022, 11 בספטמבר). מקורות החליטה להדיח עובדת בכירה שהואשמה בהתעמרות בעובדים. **כלכליסט**.

ביין-לובוביץ', ענת (2022, 19 בינואר). ח"כ טומא סלימאן לקובלנץ: "מי שלא מכיר בתוצאות לא יכול לתקן". **גלובס**.

בן יהודה, עינב (2004, 20 במרץ). עובדת לשעבר במוטורולה תובעת החברה על נזק נפשי. **הארץ**.
גאמס, נתנאל (2021, 1 בנובמבר). אחרי צלילה בעשורים האחרונים – שיעור העובדים המאוגדים חזר לעלות. **דה־מרקר**.

גאמס, נתנאל (2023, 17 בינואר). בהיי־טק התוקפנות מגיעה מהקולגות, במגזר הציבורי מהמנהלים: מדד התעמרות בעבודה. **דה־מרקר**.

דבר העובדים (2019, 24 בדצמבר). התעמרו וישלמו. ביהמ"ש בצרפת קבע: מאסר למנהלים שיצרו התעמרות ממוסדת בעובדים. **דבר**.

דויד, אפרים (2012, 8 בספטמבר). פרק מספר: תולדות העבודה הפוגענית בישראל. **Ynet**.

דותן, אייל (2004, 10 ביוני). סדום ועמורה. **גלובס**.

זילברמן, יוסי (2009, 3 באוקטובר). חרדים: "האם המרעיבה" – אשת השנה. **אתר מאקו**.

זילברמן, יוסי (2014, 30 ביוני). התביעה נגד מעון ראש הממשלה: "מופרכת ונעשתה במטרה לגרוף הון". **מאקו**.

חדד, עופר, וגיא פלג (2016, 10 בפברואר). מני נפתלי זכה בתביעה נגד מעון ראש הממשלה – ויפוצה. **מאקו**.

לינדר, רוני (2022, 20 במרץ). "הרופא אמר לי: 'אחות טובה לא צריכה לחשוב, אלא לבצע את מה שאני אומר לה'. חזרתי הביתה מושפלת וגמורה". **דה־מרקר**.

סיני, רותי (2004, 7 בנובמבר). המעסיק אוסר עליכם לשבת בעבודה? הוא ישלם על זה. **דה־מרקר**.

סיני, רותי (2004, 7 בנובמבר). הצעה: העסקה פוגענית תגרוור קנס של עד 20 אלף שקל, והקנסות יממנו הפעלת אגף מיוחד בביטוח הלאומי. **דה־מרקר**.

סיני, רותי (2007, 4 בדצמבר). תביעת ענק בגין הפרת חוק הקופאיות. **הארץ**.

צבי כהן, ניצן (2019, 25 במרץ). לעבוד ללא מורא / לא מחכים למחוקק: העובדים המאורגנים מתמודדים עם התעמרות בעבודה. **דבר**.

צבי כהן, ניצן (2022, 18 בספטמבר). בית הדין לעבודה: 300 אלף ש"ח לעובד שסבל מהתעמרות. **דבר**.

קשתי, אור (2022, 28 באוגוסט). הודאה נדירה בטעות: למ"ס תבדוק פערים בין מזרחים לאשכנזים בדור השלישי. **הארץ**.

שמש, טלי (2004.9.6). **זהב לבן עבודה שחורה**. בתוך התכנית **עובדה**. **ערוץ 2**.

חקיקה

הצעת חוק לתיקון דיני המנהל הציבורי (הגנה על עובדי ציבור), התשל"ט-1979.

תיקון לחוק מבקר המדינה, תשיח-1958 [נוסח משולב].

חוק איסור הפליה במוצרים, בשירותים ובכניסה למקומות בידור ולמקומות ציבוריים, תשס"א-2000.

הצעת החוק למניעת העסקה פוגענית, התשס"ה-2005.

חוק הזכות לעבודה בישיבה ובתנאים הולמים, התשס"ז-2007.

הצעת החוק למניעת התעמרות בעבודה, התשע"ה-2015.

פרוטוקולים של הכנסת

דברי הכנסת (1.7.2015). ישיבה מס' 30.

פרוטוקול מס' 30 (13.7.2015). ועדת העבודה, הרווחה והבריאות.

פרוטוקול מס' 878 (12.11.2018). ועדת העבודה, הרווחה והבריאות.

פרוטוקול מס' 888 (20.11.2018). ועדת העבודה, הרווחה והבריאות.

פסקי דין

סע"ש (אזורי י"ם) 38335-03-14 מנחם נפתלי – מדינת ישראל – משרד ראש הממשלה, 2016.

הסכמים קיבוציים

הסכם העבודה הקיבוצי הכללי בענף המלונאות, 23.12.2010.

רוני שפנר, מנהל היחידה לבינלאומיות, המכללה האקדמית תל אביב-יפו.

דוא"ל: shefner@mta.ac.il